

341-38

A Brenner Vilmos

Alma

SZABADSÁG ÉS SEMLEGESSÉG

Az osztrák államszerződés 50. évfordulójára

Az 1945 utáni magyar történelem egyik markáns dátuma 1955. május 15. Ezen az ötven év előtti napon két olyan nemzetközi megállapodás született meg, mely közvetlen és közvetett kihatásaiban nagy jelentőségű volt nem csak hazánk sorsának alakulására. A Varsói Szerződés, illetve az osztrák államszerződés lépett életbe ezen a napon. A két szerződés évtizedekre rögzítette a közép-európai népek sorsának szétválását, minthogy Ausztria visszanyerte szabadságát és függetlenségét az államszerződés révén, ugyanakkor hat közép- és kelet-európai ország további harmincnégy évre bezárva maradt a szovjet hegemonia övezetében a Varsói Szerződés révén.

Erről a szovjetek által diktált szerződésről itt részletesen nem kívánok értekezni. Elég annyit megállapítani, hogy a paktum nem szabad nemzetek között jött létre és nem azok érdekeit szolgálta. A Varsói Szerződés Magyarországra vonatkozó legszomorúbb kitétele volt, hogy látszólag legális módon bezárta hazánkat a Szovjetunió hatalmi, vagyis katonai és gazdasági szférájába, beleértve a szovjet csapatok magyarországi jelentését, akkor még beláthatatlan időtartamra. Ez volt a varsói paktum hazánkat érintő legsúlyosabb következménye, hiszen ily módon gyakorlatilag hatályon kívül helyezte az 1947-es párizsi békeszerződés azon kitételét, hogy a szovjetek kötelesek hazánkat 90 nappal az osztrák államszerződés megkötése után katonailag kiüríteni. A varsói paktum nyomán a magyarországi szovjet megszálló erőkből

„szövetséges csapatok” – vagy ami még szebben hangzott –, „vendégalakulatok” lettek, melyek még erősítést kaptak az Ausztriából kivont szovjet különleges hadtest hazánkba történt áttelepítésével.

Forduljunk most az osztrák államszerződés felé, beleértve annak előzményeit, tartalmát és következményeit.

Az osztrák államszerződés valójában békeszerződés volt, minthogy háborús állapotnak és az azt követő megszállásnak vetett véget. A szerződést a második világháború négy győztes hatalma, illetve Ausztria írta alá. Békeszerződésnek ezt az okmányt azért nem lehetett nevezni, mivel Ausztria már 1938 tavaszán, tehát jóval a második világháború kitörése előtt, elvesztette nemzeti függetlenségét a hitleri Németország úgynevezett Anschlussa révén. Ausztria 1938 márciusa illetve 1945 áprilisa közötti időkből mint állam nem létezett, miáltal nem is lehetett hadviselő fél, így békét sem köthetett. Ez volt az oka annak, hogy „államszerződésnek” nevezték el a II. világháború Ausztriára vonatkozó nemzetközi jogi lezárását. Az osztrák nép pontosan tíz évig várt az államszerződés megkötésére 1945. május 8. és 1955. május 15. között. Ebben az időszakban az ország teljes területe a négy győztes hatalom (Szovjetunió, USA, Nagy-Britannia és Franciaország) csapatainak megszállása alatt állott.

Az osztrák államszerződésnek messze visszanyúló előzményei voltak, melyek az 1938. márciusi eseményekkel, az országnak a német birodalomba történt bekebelezésével kezdődtek. A nemzetiszocialisták „Anschluss”-nak nevezett akcióját az osztrák nép jelentős része, valószínűleg többsége, főként gazdasági okokból, de történelmi események következtében is örömmel üdvözölte. Ausztria már 1918 őszen, közvetlenül az első világháború után, amikor a soknemzetiségű Habsburg-birodalomból kis, egységesen német nyelvű köztársasággá zsugorodott, az akkori szociáldemokrata vezetés alatt kimondta az egye-

sülést az ugyancsak szociáldemokrata vezetés alatt álló Németországgal. Az első világháború győztes hatalmai ezt az osztrák elgondolást csírájában fojtották meg, amikor az 1919-es Párizs melletti békeszerződésekben megtiltották az osztrák-német egyesülést. Ennek ellenére fennmaradt a „nagynémet” politikai törekvés az osztrák nép eléggé jelentős részében, főként a polgárságban és a szervezett munkásság körében. Hitler 1933-as hatalomra jutása újabb lendületet adott az „Anschluss” híveinek.

Ausztria gazdasági helyzete a két világháború közötti időben kétségbeejtően rossz volt, akárcsak Magyarországé. A munkanélküliség katasztrofális méreteket öltött. A majdnem kilátástalan gazdasági valamint a számos feszültséggel és szociális robbanóanyaggal terhelt belpolitikai helyzetből sokan csak az „Anschluss” segítségével véltek kiutat találni, minek következtében azután 1938 márciusában nagyon sok osztrák lelkesen üdvözölte a bevonuló német csapatokat – akik egyébként ugyanazt a nyelvet beszélték, mint ők, és akiknek „vezére” az osztrák születésű Hitler volt. Ilyen módon állott be a felelős állapot 1938 után, melyben *Ausztria egyidejűleg a hitleri agresszió első áldozata, de ugyanakkor számtalan náci és szimpatizáns országa is volt.* Ennek a furcsa kettősségnek rengeteg kihatása volt a későbbi évekre.

Az osztrák népnek azonban óriási szerencséje is volt! Az 1941. augusztus 14-én meghirdetett Atlanti Charta ugyanis kimondta, hogy a győztes háború után mindazon országok szuverenitása visszaállítandó, melyek agresszió révén azt elvesztették.

Két évvel később a három szövetséges nagyhatalom külügyminisztere, Hull (USA), Molotov (Szovjetunió) és Eden (Nagy-Britannia) az 1943 októberi moszkvai értekezletén deklarációt fogalmazott meg, melyben kinyilvánították, hogy Ausztria volt az első olyan szabad ország, mely a hitleri agresszió áldozatává vált, miáltal az

„Anschluss” semmisnek tekintendő. Ez a *moszkvai deklaráció* lett ezután valamennyi további Ausztriával foglalkozó határozat (Jalta, 1945. február illetve Potsdam, 1945. július) kiindulópontjává. A deklaráció Ausztria területét az 1938 előtti határokkal definiálta, miáltal többek között semmivé vált minden szerény magyar remény a burgenlandi határ esetleges revíziójával kapcsolatban.

Már említettük, hogy Ausztria a II. világháború befejeztével négyhatalmi megszállás alá került. A megszállási zónabeosztás a háborút lezáró stratégiai állapotnak felelt meg nagy vonalakban. A legnagyobb megszállási övezet a szovjeteké volt, minthogy magába foglalta Felső-Ausztria Dunától északra fekvő részét, egész Alsó-Ausztriát és Burgenlandot. Az amerikai zóna Felső-Ausztria déli részéből és Salzburg tartományból állott. Stájerország és Karintia képezte a brit zónát, Tirol és Vorarlberg pedig a francia megszállási övezetet. Bécs, az osztrák főváros, noha szovjet csapatok foglalták el 1945 áprilisában, a potsdami határozatok értelmében ugyanezen év szeptemberétől négyhatalmi megszállás alá került.

Még tartottak osztrák földön a harcok, amikor a Karl Renner által vezetett ideiglenes osztrák kormány 1945. április 27-én deklaráta Ausztria függetlenségét. Karl Renner szociáldemokrata politikus volt. Az ő vezetése alatt álló osztrák nemzetgyűlés mondta ki 1918 novemberében a köztársaságot és a Habsburg-ház trónvesztését. Renner szorgalmazta – nagyon is hatásosan – 1918 után a mai Burgenland Ausztriához való csatolását.

Renner és az osztrák szociáldemokrácia történelmi érdeme volt, hogy erősen baloldali beállítottsága mellett az első és a második világháborús összeomlás után megíúsított minden kommunista hatalmi törekvést, illetve népfreontos egyesülést. Ugyanakkor a szociáldemokraták voltak a köztársasági államforma fő kezdeményezői és támaszai.

Ausztriában 1945 áprilisában a szovjet megszálló hatalom tette meg Karl Rennert újra ideiglenes kormányfővé. Ennek ellenére a nyugati megszállási övezetek is elismerték kancellárnak, kitűnő politikai realitást mutatva, hiszen Ausztria létkérdése ebben az időben a szovjetekkel való viszony alakulása volt. A szovjet hadsereg kezében volt 1945 tavasza óta az ország legnagyobb megszállási övezete, az osztrák gyáripár túlnyomó része és kétszáz-ezer osztrák hadifogoly, volt német katona. Így az osztrák politikusoknak *beszélni* kellett tudniuk a szovjetekkel, jól adagolt érvekkel, minden provokáció elkerülésével – de minden alázatossági rituálé nélkül. Ehhez az „adagoláshoz” az osztrákok szerencsére mesterien értettek. Ausztriának nem voltak Rákosi Mátyásai és Gerő Ernői, kik vezető funkciót tölthettek be oly módon, hogy egyidejűleg a szovjet megszálló hatalom ügynökei is voltak.

Ausztriában és Magyarországon 1945 novemberében tartották meg az első szabad, háború utáni választásokat, melyek mindkét országban óriási csalódást hoztak a szovjeteknek és a kommunistáknak. Magyarországon a Független Kisgazdapárt 54%-os abszolút többségre tett szert, a Kommunista Párt csak sovány 17%-hoz jutott. Ausztriában a néppárt (Volkspartei) tett szert abszolút többségre, a kommunistákra pedig csupán a választók 5%-a szavazott. Ez a tény a bevonuló vörös hadsereg katonáinak háborúvégi garázdálkodásaira, erőszakára és rablásaira volt visszavezethető. Az osztrák KP ez után a vereség után megszűnt politikai tényező lenni, noha a szovjetek 1955-ig mindent megtettek támogatására.

Az Ausztriában győztes néppárt keresztényszocialista világnézeti bázison állott, választóit elsősorban a kis- és a nagypolgárság soraiból, valamint a parasztságból kapta, de a tisztviselők és alkalmazottak köréből is. Az 1945-ös választás után Leopold Figl alsó-ausztriai gazdálkodó lett Ausztria kancellárja. Ez a Hitler koncentrációs táborait

megjárt, népszerű politikus kitűnően tudott a szovjet megszállókkal beszélni, noha egy szót sem tudott oroszul. De értette mentalitásukat, és összekoccintotta poharát a megszállókkal, ha erre az ügy érdekében szükség volt. Gyakran volt rá szükség... De meg is lett az eredménye, mint-hogy a szovjetek az osztrák illetőségű hadifoglyaikat, volt német katonákat, korábban bocsátották haza, mint a volt „birodalmi” németeket, nemegyszer az akkori osztrák politikusok ügyes közbenjárása nyomán.

A gazdasági viszonyok 1945 utáni javulása avval kezdődött, hogy a három nyugati megszálló hatalom 1947-től kezdve eltekintett a megszállási költségek megtérítésétől. Még fontosabb lépés volt Ausztria számára, hogy az USA bevonta a Marshall-terv által segített országok körébe. Köztudott, hogy a Szovjetunió megtiltotta csatlós államainak, így Magyarországnak is, hogy részt vegyenek a Marshall-segélyben, noha háború sújtotta hazánk az ország erejét messze meghaladó módon viselte a megszállás, az újjáépítés és a jóvátétel terheit. A szerencse ennél a témánál is Ausztria oldalán állott, minthogy a szovjetek politikai okokból nem akadályozták meg az ország részvételét az amerikaiak által fizetett nagy európai újjáépítési program, az ERP akciójában, miáltal *Ausztria volt az egyetlen a Marshall-tervben részt vevő ország, mely részben szovjet megszállás alatt állott.* A segélyprogram szerződését 1948. július 2-án írták alá Bécsben az USA és Ausztria képviselői.

A Marshall-terv, illetve az ERP nyomán 1948 és 1952 között Ausztria minden ellenszolgáltatás nélkül (!) kereken egymilliárd dollár értékű segélyt kapott az USA-tól gazdasági életének újjáépítésére. Ez a milliárd dollár volt az osztrák történelem addigi legnagyobb pénzbeáramlása, mégpedig olyan előnyös módon, hogy sem föld, sem gyár nem került általa idegen kézbe. A Marshall-segély pénzei főként a nyugati megszállási övezetekben kerül-

tek befektetésre, miáltal jelentősen megváltozott Ausztria ipari struktúrája is, mely addig főként a Bécs-Linz-Graz háromszögben feküdt.

A Marshall-terv témájánál okvetlenül szót kíván a szovjet hadizsákmány és jóvátétel kérdése is. A szovjetek 1945 és 1955 között kb. egymilliárd dollár értékű veszteséget okoztak Ausztriának a hadizsákmány (német tulajdon), jóvátétel és a megszállási költségek révén.

Az osztrák belpolitikában 1953-ban némi változás állott be: eddigi kancellár, Leopold Figl külügyminiszter lett, kormányfővé pedig Julius Raabot választották. Raab is Alsó-Ausztriából származott, mérnök és építésmester volt. A hagyományos osztrák polgárságnak ez a kiváló képviselője gyakorlati észjárású, szűkszávú, erős személyiség volt, akit a szovjetek is respektáltak pragmatikus stílusa miatt. Raab előtt legfőbb feladatként az államszerződés megkötése lebegett. Kormányában koalíciós partnerként továbbra is jelentős szerepet játszott a Szociáldemokrata Párt, mely a Néppárt mellett Ausztria második nagy politikai erejét képezte.

Ausztria államfője („Bundespräsident”) ezekben az években Theodor Körner volt császári és királyi tábornok volt, az első világháborús Isonzo-front néhai vezérkari főnöke, szociáldemokrata vezető politikus, korábban Bécs polgármestere. Julius Raab, az új kancellár ugyancsak „hadviselt” ember volt, a cs. és kir. hadsereg első világháborús tartalékos főhadnagya, utásztiszt az Isonzo-fronton. Így is jelentkezett az elnöknel tréfásan összeütve bokáit kinevezése átvételekor. Ezt a kis epizódot csak azért említettem, hogy példával szolgáljak az osztrák közélet történelmi folyamatosságának bizonyítékául, két szörnyű világháború elvesztése után is.

A nagy világpolitika terén Sztálin halála után mutatkozott az első elmozdulás. Moszkvában rugalmasabb külpolitikát kezdeményeztek. A négy nagyhatalom kül-

ügyminisztere 1954 februárjában Berlinben értekezett, többek között az osztrák államszerződés témája is a napirenden volt, így Leopold Figl osztrák külügyminiszter is hivatalos volt. Figl ezen a konferencián felvetette az *osztrák semlegességet*, mint a vég nélkül húzódó államszerződés megoldási lehetőségét. Figl természetesen csakis katonai semlegességre gondolt és nem ideológiáira vagy gazdaságira.

Ez a svájci mintájú semlegesség magában foglalta az elhatározást, hogy Ausztria nem csatlakozik semmiféle katonai szövetséghez, és hogy nem tűr meg idegen katonai beavatkozást saját területén, valamint hogy semlegességét és szuverenitását még katonai erővel is hajlandó megvédeni.

A semlegességet szóba hozó osztrák kezdeményezés a szovjet külpolitika részéről pozitív megítélésre talált. A szovjetek, kik az osztrák államszerződés legfontosabb parterei voltak, ebben az időben időt és erőt kívántak nyerni a nagyhatalmi versengésben, főként a „békés együttélés” révén. Magyarországon Nagy Imre miniszterelnöksége jellemezte ezt a korszakot, (1953–1955-ig), a külpolitikában a Jugoszláviával való viszony rendezése és az életszínvonal szerény emelése.

Molotov gyorsan felismerte az osztrák államszerződésből, illetve a felszabadult ország semlegesítéséből várható előnyöket, melyek főként stratégiai jellegűek voltak. A nyugati megszálló csapatok kivonulása Ausztriából azt is jelentette, hogy az osztrák semlegesség révén elszakad a fontos észak–déli összekötő vonal Németország és Olaszország között. A NATO-nak ez a fontos útvonala az Európában állomásozó USA-hadsereg szempontjából bírt nagy jelentőséggel. Molotov ennek következtében elállott eddigi merev álláspontjából, mely szerint az osztrák államszerződés csak egy Németországgal megkötendő békeszerződés keretében lett volna megoldható.

Az osztrák politikai vezetés azonnal reagált a szovjet álláspont változására, az ország semlegesítésének pozitív megítélésére. A döntő dátum 1955. február 8. volt. Molotov, a Szovjetunió külügyminisztere ezen a napon a Legfelsőbb Tanács ülésén beszédet tartott, melyben kijelentette, hogy lehetőség van az osztrák államszerződés megkötésére – és ezáltal az ország megszállásának befejezésére, Ausztria semlegessége alapján. Ez az „örökös semlegesség” – németül „immerwährende Neutralität” – volt végső fokon az osztrák államszerződés ára, mint-hogy általa *egyik megszálló hatalom sem juthatott a másik rovására stratégiai előnyökhöz*. A három nyugati megszálló hatalom a szovjetekhez hasonlóan megoldást látott ebben az elképzelésben, és nem tett ellenvetést, így az események tovább fejlődhettek ebbe az irányba.

Az Ausztriával szemben mutatott és az eddiginél sokkal rugalmasabb szovjet politika hátterében persze jól megfontolt világpolitikai megfontolások állottak. Az ezzel egyidejűleg kidolgozott varsói szerződés által a szovjetek Közép- és Kelet-Európában katonai tömböt hoztak létre. Ily módon azonban az ausztriai szovjet katonai jelenlét stratégiai jelentősége majdnem nullára zsugorodott. A szovjeteknek itt csak egy volt fontos, az, hogy a nyugati hatalmak ne hatolhassanak be katonailag az eddigi szovjet megszállási övezet területére annak kiürítése után sem. Erre volt jó az osztrák semlegesség. A Szovjetunió katonai terveiben egészen 1989-ig jelen volt a Nyugat-Európa elleni támadás, beleértve a semleges, ellenállásra képtelen Ausztria területén történő előrenyomulást. Ebben Magyarországra ismét dicstelen szerep várt volna.

A világpolitikai események 1955 tavaszán felgyorsultak. Molotov most már hivatalosan is tudni akarta, milyen formában képzei el Ausztria az általa javasolt semlegességet, minek nyomán a moszkvai osztrák követ március 14-én átadta a szovjet külügyminisztériumnak

kormányára nyilatkozatát, melyben konkretizálást nyert az idevágó osztrák álláspont. Ausztria e szerint mindent megtesz függetlensége biztosítása érdekében, nem lép be semmiféle katonai szövetségbe és nem tűr meg területén idegen katonaságot vagy támaszpontokat. Ez gyakorlatilag a svájci mintájú semlegesség definíciója volt. Molotov az osztrák nyilatkozatot kedvezően fogadta, és meghívta az osztrák kormányt Moszkvába ez irányú tárgyalásokra, melyekre 1955. április közepén sor is került.

A Moszkvába utazó osztrák kormánydelegációt Julius Raab kancellár vezette. További tagjai voltak: Adolf Schärff alkancellár, Leopold Figl külügyminiszter és Bruno Kreisky külügyi államtitkár. (Schärff és Kreisky a szociáldemokrata párt tagja volt, Raab és Figl a néppárté.) Hogy milyen magas szintű volt az osztrák delegáció, azt a későbbi évek mutatták meg: Adolf Schärff államelnök lett, Bruno Kreisky pedig külügyminiszter illetve kancellár.

Az osztrák kormány valamennyi, a szovjetekkel tárgyalandó témáról korrektil informálta a három nyugati megszálló hatalom kormányát is, megszerezvén azok hozzájárulását a várható megállapodásokhoz. Így 1955. május elején összeülhetett a négy nagyhatalom nagyköveti konferenciája Moszkvában, melyen az osztrák küldöttek is részt vettek. A konferencia eredményesen zárult, így 1955. május 15-én sor kerülhetett az államszerződés ünnepélyes aláírására.

Az osztrákok mindig is nagy mesterei voltak a politikai események ünnepélyes megrendezésének. Így Savoyai Jenő herceg, a híres törökverő, az osztrák történelem legnagyobb hadvezérének gyönyörű barokk kastélyát, a Belvederet választották az állami aktus színhelyéül. Ez a Lucas von Hildebrandt által tervezett csodás építészeti remekmű a magyar történelemben is jelentős szerepet játszott: ebben a kastélyban született meg a két úgynevezett bécsi döntés, melyben Magyarország a Felvidék déli pere-

mét, illetve Erdély északi részét visszakapta. A Belvedere földszinti díszterme gyönyörű fal- és mennyezetképeivel a barokk művészet egyik legszebb alkotása. Ebben a teremben került az osztrák államszerződés aláírásra. Az emeleti erkélyről mutatta be a szerződést aláíró külügyminiszterek közepén álló Leopold Figl osztrák külügyminiszter az ujjongó néptömegnek az aláírt államszerződési okmányt. Az osztrák újabb történelem legszebb napja volt ez a történelmi esemény. „Österreich ist frei!” – vagyis „Ausztiria szabad”, kiáltotta oda Figl lelkesen honfitársainak.

Az események ezután gyorsan leperegtek. A megszálló csapatok 1955. október 25-ig kivonultak az országból, egy nappal később az osztrák törvényhozás két háza ünnepélyes közös ülés keretében megszavazta az alkotmányjogi törvényt az osztrák semlegesség tárgyában. Október 26-a azóta az osztrák nemzeti ünnep dátuma.

A négy néhai győztes hatalom 1955. december 6-án azonos szövegű jegyzékekben elismerte az osztrák semlegességet.

Elterjedt, és Ausztriában is gyakran felbukkanó téves nézet, miszerint a semlegesség az osztrák államszerződés része lett volna. Ez semmiképpen sem helytálló közhit. Az osztrák semlegesség az államszerződés „sine qua non”-ja volt, vagyis annak az ára, de diplomatikus „csomagolásban”, vagyis úgy, hogy Ausztiria belügyeként mutatkozzék. Egy további téves közhit, mellyel az 1989. előtti időben nemegyszer találkozhatott az ember „szocialista” országokban, abban állott, hogy az osztrák semlegességet ideológiai vagy akár gazdasági semlegességnek tekintették, valamiféle átmenetnek a két nagyhatalmi blokk között. Minderről persze a valóságban szó sem volt. *Az osztrák semlegesség kizárólag katonai értelmű volt és maradt is a mai napig – annál is inkább, mert másfajta semlegesség, mint a katonai nem is létezik, sem közjogi, sem fogalmi értékelésben.*

Foglalkozzunk még röviden az osztrák államszerződés kihatásaival a magyar történelem alakulására.

Az első és legfontosabb változás az volt, hogy Magyarországnak *közös és közvetlen határa lett* egy szabad, független, nyugati demokráciában élő országgal, ahol a közös határ nyugati oldalán többé nem fegyveres szovjetek álltak. Hogy ennek milyen történelmi dimenziója volt, az alig egy évvel később, 1956. november 4-e után bizonyosodott be, mikor több mint száznyolcvanezer magyar állampolgár menekült át Ausztriába.

Elképzelhetetlen tragédiává lett volna ez a tömeges megmozdulás, ha a határ osztrák oldalán nem barátságos „sógorok”, vámőrök és polgári személyek fogadták volna a magyar menekülteket, hanem géppisztolyos, prémkucsmás orosz katonák. Erre gondolni még ma is rémlátomás minden akkori menekülő számára.

Az osztrák nép 1956-os segítőkészsége felejthetetlen marad minden akkori szereplő, így e sorok szerzőjének számára is. Ekkor és itt bizonyosodott be, hogy volt valamiféle „történelmi értelme” a négy évszázados magyar-osztrák együttélésnek.

Az osztrák államszerződés megkötése után az ország óriási gazdasági fellendülés részese lett. Belső békéjével, népének szinte hihetetlen mértékben megnövekedett jólétével Ausztria példája bebizonyította, hogy a közép-európai kis országoknak is van jövője, fejlődési lehetősége, ha békében hagyják őket, ha nem tenyerel rájuk semmiféle idegen megszálló hatalom, ha a nép maga veheti kezébe sorsának intézését, jövőjének alakítását. Ennek az igazságnak fájdalmas érvényességét senki sem érzi mélyebben, mint az ellenkezőjét megért magyar szemlélő.

BRENNER VILMOS

h. Sölyki Tamás

Ami: BRITANNIA ANTE PORTAS

Brit dilemmák a nyugat-európai integrációval kapcsolatban – 1945– 1973

I.

Anglia, majd Nagy-Britannia Európa-politikáját a 16. század óta nagyjából két tényező határozta meg. Az egyik a kontinensről jövő tényleges vagy potenciálisan fenyegető inváziók (II. Fülöp Spanyolországa, a skót kártyával is operáló Bourbon Franciaország, Napóleon, végül a hitleri Németország) elhárítása volt, amely az ország gazdasági és katonai erejének növekedésével mindinkább a megelőzésre összpontosult, és a 18. századtól „balance of power” néven a brit külpolitika sarokköve lett. A másik abból a körülményből fakadt, hogy Anglia/Nagy-Britannia tengeri és gyarmatosító hatalommá, majd birodalomná vált. Ahogy Disraeli 1866-ban kifejtette: „Anglia kinőtte az európai kontinenst... egy nagy tengeri birodalom központjaként... valójában inkább ázsiai, mint európai hatalom.” A két szempontból együttesen következett az európai ügyekben való korlátozott részvétel doktrínája, amely erőteljes, katonai lépéseket is magában foglaló – és egyúttal a mérleg nyelvének a szerepére igényt tartó – fellépést, illetve kooperációt csak az alapvető brit érdekeket, netán a szuverenitást veszélyeztető kontinentális hegemón törekvések felbukkanása esetén írt elő.

A huszadik század első éveiben megszilárduló, a háborús konfliktust előkészítő szövetségi rendszerek annak jelzései is voltak, hogy a *fényes elszigeteltség* po-

litikája megkérdőjeleződött. Az első világháborúban Nagy-Britannia minden korábit meghaladó emberi és anyagi áldozattal és szárazföldi erőikkel volt kénytelen részt venni a status quo helyreállítása, illetve újraalkotása érdekében. E célt így is csak a nála ekkor már gazdaságilag jóval erősebb, és a tengereken is riválisként jelentkező Egyesült Államok csapatainak és hiteleinek segítségével sikerült elérni. Másfél évtizeddel később, a náci Németország növekvő fenyegetésének árnyékában megfogalmazódik az angol-amerikai különleges viszony igénye Baldwin miniszterelnöknek egy 1935-ben tartott beszédében: „Mindig is az volt a meggyőződésem, hogy a legnagyobb biztonság a világ bármely részén, akár Európában, akár Keleten vagy másutt a Brit Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok együttműködése útján teremthető meg...”

A második világháború két egymásnak ellentmondó, de nem azonos súlyú tanulsággal szolgált a brit hatalmi pozíciókat illetően. Egyfelől nyilvánvalóvá vált Nagy-Britannia erejének és befolyásának további csökkenése az Egyesült Államokhoz és a másik szuperhatalommá emelkedő Szovjetunióhoz képest. Ugyanakkor az európai hadviselő felek közül egyedül részlegesen sem megszállt szigetország a Három Nagy egyikeként jelentős szerepet játszott katonailag (El-Alamein, a nyugati front stb.), és a háború menetéről, valamint a háború utáni rendezésről dönteni hivatott teheráni, jaltai és potsdami konferenciákon. A brit világhatalmi ambíciók folytonosságát és realitását látszott igazolni Churchill és Sztálin, Harriman amerikai nagykövet jelenlétében 1944 októberében Moszkvában kötött előzetes és informális megállapodása a Magyarországon és a Balkánon kiépítendő szovjet, illetve brit befolyásról. A háborút lezáró katonai események és a nyomukban kialakuló, az új erőviszonyokat tükröző frontvonalak azonban átírták a híres

moszkvai cetli százalékait, a hatalmi egyensúly-politika szempontjait szem előtt tartó, a nagyra nőtt szovjet haderőt minél keletebbre megállítani kívánó korábbi londoni elképzelésekről (balkáni partraszállás stb.) nem is beszélve. A Marshall-segély elfogadása, a NATO létrehozásában való aktív szerep, a görögországi helyzet kezelése és egyéb fejlemények is arra utaltak, hogy a hidegháború felé tartó, jelentős mértékben kétpólusúvá váló világban Nagy-Britannia az Egyesült Államokkal való különleges viszonyt az abban megnyilvánuló egyértelmű amerikai fölény ellenére kül- és biztonságpolitikájának első számú prioritásaként kezeli. Ez tükröződött Churchillnek már az ellenzék vezéréként készített, de lényegében a munkáspárti diplomácia által is érvényesnek tekintett elemzésében, amelyben a brit külkapcsolatok szempontjából másik két meghatározó tényezőként a Nemzetközösséget és – csak harmadikként – Európát jelölte meg.

A transzatlanti angolszász partnerségnek ez az értelmezése azon a megfontoláson alapult, hogy a Szovjetunió nyomasztó térnyerése és agresszív szándékai miatt reális fenyegetést jelent Nyugat-Európa számára, amelyet csak jelentős amerikai haderő itt-tartásával lehet ellensúlyozni. A hagyományos egyensúly-politika folytatásának is tekinthető koncepcióban nem az volt az új, hogy Európán kívüli tényező bevonásának szükségességét irányozta elő, hiszen ez már az első világháborúban is így volt, hanem az, hogy tartós amerikai jelenléttel számolt. A közös nyelvi, kulturális, történeti kötelékek, a politikai berendezkedésben és tradícióban rejlő hasonlóságok, és az ezekből is táplálkozó, a tanítómesteri szerepre vonatkozó remények nyilvánvalóan megkönnyítették az egykori anyaország számára a másodhegedűs státusának de facto elfogadását. Az Újvilágból érkező kölcsönök és segélyek pedig nélkülözhetetlenek voltak a háborús veszteségektől sújtott brit gazdaság újjáélesztéséhez.

PUSZTULÓ PORTA

Amikor 1947-ben India és Pakisztán elnyerte függetlenségét, a gyarmatbirodalom egy csapásra elvesztette alattvalóinak négyötödét. Igaz, a két állam csatlakozott a most már jelző nélküli Nemzetközösséghez, akárcsak a később felszabaduló gyarmatok zöme. Úgy tűnhetett, a Nemzetközösség megfelelő keretet nyújt ahhoz, hogy Nagy-Britannia a szuperhatalmak mellett – mintegy harmadik szuperhatalomként – tevékeny résztvevője lehessen a világpolitika formálásának. A Commonwealthről 1950. június 13-i számában a *The Times* azt írja, hogy az „a szabad együttműködésre épülő potenciális világközösség központja”. Az új helyzet elfogadását kikényszerítő tényezők ismeretében sem téveszthetjük szem elől a megfogalmazásban rejlő pragmatizmust és rugalmasságot, különösen, ha arra gondolunk, hogy néhány évvel korábban még Churchill így nyilatkozott: „Nem azért

lettem Ófelsége miniszterelnöke, hogy a brit birodalom felszámolásánál elnököljek." Az ekkor még igen erős gazdasági szálak – 1948-ban a brit export 40%-a irányult a nemzetközösségi országokba – és a közvéleményben meglévő, főként a fehér domíniumokhoz fűződő és rokon kapcsolatokkal is alátámasztott érzelmi kötődés szintén hozzájárult ahhoz, hogy a brit társadalom számára a Nemzetközösség nemcsak a múlt rekvizituma, hanem a jövő ígérete is legyen.

Az angol politikus 1946-os fultoni beszédében a „vasfüggöny” metaforát használva elsőként fogalmazta meg Európa kettéosztottságát, és a háború után Zürichben ugyancsak elsőként vázolta fel megvalósítandó célként az európai integrációt: „Ha meg akarjuk teremteni az Európai Egyesült Államokat – vagy bárhogy nevezük is majd –, most kell hozzálátnunk.” E verbális iránymutatást azonban nemcsak a Munkáspárt nem váltotta tettekre, de ismét a kormányrúdhoz kerülve maga Churchill sem. Az 1945-öt követő másfél évtizedben Nagy-Britannia egyértelműen fékezni igyekezett a nyugat-európai egységtörekvéseket. Ennek jegyében utasította el 1946-ban Bidault francia külügyminiszter javaslatát, amely egy brit-francia szerződés megkötésére irányult. A francia tervek szerint a szövetségi szerződés a két ország szoros együttműködését szolgálta volna, azzal a céllal, hogy alap legyen az Egyesült Államoktól és a Szovjetuniótól egyaránt független Nyugat-Európa felépítéséhez. Az új-építés elején tartó, több helyütt a politikai demokráciát éppen csak tanuló kontinens nem látszott túlzottan vonzó terepnek a csatorna túlsó partjáról. Az Európai Szén és Acélközösség megalakulását elindító Schuman-terv elvetése kapcsán a Munkáspárt Országos Végrehajtó Bizottsága úgy fogalmazott, hogy az ország nem kíván „a kontinentális Európa nyugati partjánál lévő, zsúfolt kis szigetté” válni. A Pléven francia miniszterelnök által

kezdeményezett Európai Védelmi Közösség kudarcában meghatározó volt a britek távolmaradása. A londoni kormány, és személy szerint Eden miniszterelnök, hasonló jövőt jósolt a Montánunió tagállamai által szervezett, a gazdasági integráció elmélyítésének céljából 1955. június 1-jére Messinában összehívott konferenciának, amelyre az Egyesült Királyságot is meghívták. A közös külső vámhatárt feltételező vámunió tervét ellenző brit delegációt a többiekkel ellentétben közepes rangú tisztviselő vezette Russel Bretherton személyében. Ilyen előzmények után nem volt meglepő, hogy a Római Szerződést közvetlenül megelőző tárgyalásokon a brit tárgyalófél már nem is vett részt. Stephen George szerint „ez a lépés volt a legnagyobb taktikai hiba, amit Nagy-Britannia elkövetett azzal kapcsolatban, hogy az általa kívánatosnak tekintett Európa kialakítását befolyásolhassa.” Az 1957-ben alternatívaként felvetett, a Hatokat is magában foglaló európai szabadkereskedelmi övezet ötlete de Gaulle hatalomra kerülésével lekerült a napirendről.

A témához kötődő szakirodalom a brit elutasítás okaként számos tényezőt említ. A legkézenfekvőbb ezek közül az, hogy a közös vámhatár és a nagyobb európai elkötelezettség a Nemzetközösséghez fűződő, az előzőekben már említett gazdasági és érzelmi kötelékeket sérthette volna. (A Mori közvélemény-kutató 70-es évek elején végzett felmérése szerint arra a kérdésre, hogy az EGK, az USA vagy a Nemzetközösség a fontosabb-e Nagy-Britanniának, a válaszadóknak egyharmada még mindig a Nemzetközösségre voksolt, szemben az Európát megjelölő 20%-kal. Az Egyesült Államokra szintén egyharmad szavazott.) Másfelől az Európához való szorosabb kapcsolódást a világhatalmi szerepről történő lemondásként értelmezték a brit politikusok, ahogy ezt a Munkáspárt vezetőitől származó korábbi idézet jól példázza. A különleges brit-amerikai viszony londoni interpretációja

szintén a távolmaradás egyik oka volt, amely azonban inkább lélektani akadálnak vagy ürügynek tekinthető, hiszen az amerikaiak egyértelműen támogatták a nyugat-európai integrációt és benne a brit részvételt. Számukra ugyanis a szovjet fenyegetés elhárítására egy egységes Nyugat-Európa, amelyben hídfőállásként támaszkodhatnak az angolszász szövetségre, sokkal hatékonyabb eszközt jelentett, mint egy teljesen önálló egységekre szabdalt térség. További szempontként szokás említeni a szuverenitás elvesztésétől való félelmet, amelyet a sajátos inzuláris helyzet (Hastings óta a szárazföld felől ellenséges csapatok nem tették lábukat Albion földjére), és a kontinens országainál régebbi és szervezettebben kifejlődött demokratikus intézményekhez fűződő erős ragaszkodás motivált. Ezek az intézmények, a szárazföldi államok zömével ellentétben, a háború próbáját is kiállták. Új államszervezeti, társadalmi-politikai modell kialakítása és egy nyugat-európai együttműködési mechanizmusba illesztése újabb háború megelőzése céljából – ami Németország, Olaszország, és részben Franciaország esetében is döntő volt a kooperációs szándékot illetően – Nagy-Britannia számára nem vetődött fel. Ugyancsak egyértelmű gyanakvás és ellenszenv kísérte a Whitehall folyosóin a közös külső vámhatárt abból a szempontból is, hogy az szöges ellentétben állt a brit politikai hagyomány alapkövének számító – bár 1932 óta csak viszonylagosan érvényesülő – szabad kereskedelem gyakorlatával.

Kérdés, hogy egyértelműen elmarasztalhatóak-e az Eden-, illetve Macmillan-kormányok azért, amiért nem szálltak föl az induló Európa-vonatra – ahogy azt Stephen George állítja. Eric Evans az amerikai reflexiókat elemezve megállapítja, hogy a szigetország „nagyhatalmi szerepben pózolt kevés eredménnyel”, ahelyett, hogy ténylegesen meglévő európai befolyását próbálta volna meg érvényesíteni. Ken Cosgrave szerint a csatlakozás

elutasítása téves számítás eredménye volt, amelynek következtében az Egyesült Királyság később volt kénytelen belépni ugyanabba a szervezetbe, anélkül azonban, hogy annak kialakításában részt vállalt volna. John W. Young véleménye részben megegyezik ezzel az értékeléssel: „...az 1955 és 1957 közötti időszakra vonatkozóan, amikor az EGK-t alapították, a brit politika több szempontból is bírálható. Ha volt »elmulasztott lehetőség« a korai európai csatlakozásra, akkor ez ide köthető.” Hiszen – érvel – az ötvenes évek közepére láthatóak voltak a brit befolyás gyengülését eredményező tendenciák – a dekolonizáció, a két szuperhatalom kiemelkedése a többi nagyhatalom közül, Nyugat-Európa újraéledése. Ugyanakkor, némiképp önmagának ellentmondva, azt fejtegeti, hogy mindez jórészt utólag vált egyértelművé. Az évtized derekán „a sterlingövezet még erősnek látszott, Nagy-Britannia továbbra is a leggazdagabb európai állam volt...”. Ugyanezt emeli ki Peter Jenkins, utalva arra, hogy a szigetországot az ötvenes években csak Svájc és Svédország előzte meg az egy főre jutó nemzeti össztermék terén. Ha – az előző kritikákat retrospektívnek minősítve – elfogadjuk ezt a magyarázatot, akkor indoklásra szorul, hogy kevesebb mint fél évtizeddel a római szerződés aláírása után, 1961 nyarán miért találta Macmillan kormánya úgy, hogy megérett az idő a csatlakozási tárgyalásokra. Mi történt ez idő alatt, ami a kabinet álláspontjának látványos, 180 fokos fordulatát előidézte?

A lehetséges válaszok közül a legkézenfekvőbb az, hogy a londoni várakozásokkal ellentétben az Európai Gazdasági Közösség a brit távolmaradás ellenére létrejött, és sikerrel tette meg az első lépéseket intézményrendszere kiépítése és működtetése terén. Ezzel egyúttal az is eldőlt, hogy a kívánatosnak tartott szorosabb nyugat-európai kooperáció egy olyan modell felé mozdul el, amely a brit igényektől eltérően nem kizárólag kormányközi kapcsó-

latokon alapul, hanem – folytatva és továbbfejlesztve a Montánunió mechanizmusát – szupranacionális elemeket is tartalmaz. Egy 1960-ban a szigetország és a Hatok kapcsolatának vizsgálata céljából életre hívott tárcaközi szakértői bizottság arra a következtetésre jutott, hogy az addig követett brit Európa-politika alapvetően helyesnek bizonyult, azonban az EGK sajnálatos megalakulása miatt a kitűzött célok megvalósítására a szervezeten kívül kevés lehetőség nyílik. A jelentés figyelmeztetett, hogy amennyiben a Közösség sikeres lesz – különösen, ha ez a politikai együttműködésre is kiterjed –, akkor Nagy-Britannia helyett az Egyesült Államok legfontosabb partnere lehet. Ugyanakkor Macmillan 1961 áprilisában Kennedynél tett bemutatkozó látogatása során azt tapasztalta, hogy az új adminisztráció a korábbinál is erőteljesebben szorgalmazza a brit csatlakozást. A másik fontos esemény Messina és 1961 júliusa között a szuezi válság volt. Szuezi drámai módon mutatta meg a volt gyarmatokon lévő brit pozíciók megőrizhetőségéhez fűződő remények illuzórikuságát, és egyszersmind az Egyesült Államokkal való különleges viszony korlátait. Az afrikai gyarmatoknak az előzetes tervekhez képest gyorsabb, ha úgy tetszik, előrehozott feladása, amelyet Macmillan a forrongó földrészen 1960-ban tett látogatása után jelentett be, szintén a korábbi birodalmi központ szűkülő mozgásterét jelezte. Egyes vélekedések szerint a brit csatlakozási hajlandóságot jelentősen növelte Dél-Afrika kilépése a Nemzetközösségből 1961-ben, amely London szándékai ellenére történt, főként az ázsiai és afrikai tagállamok nyomására. Ez az eset ugyanis – szól az érvelés – látványosan cáfolta azt az elképzelést, hogy Nagy-Britannia tényleges gazdasági és katonai súlyát meghaladó, meghatározó tényezője lehet a világpolitikának a Nemzetközösségben betöltött vezető szerepének köszönhetően. Ennek a szerepnek a gazdasági hasznát illetően a közgazdászok is egyre több fenntar-

tásuknak adtak hangot az 50-es évek végén, rámutatva, hogy a volt, illetve még meglévő gyarmatoknak a brit külgazdaságban való túlzottan nagymérvű részesedése luxus egy olyan időszakban, amikor a világkereskedelem dinamikája nagyrészt a fejlett ipari államok egymással való kereskedelmének bővüléséből származik.

Youngnak igaza van abban, hogy a fent említett történések közül nemigen volt olyan, ami ne korábbi tendenciák folytatódása lett volna. Ez még az Európai Gazdasági Közösség megalakulására is igaz, hiszen arra nem előzmények nélkül került sor, hanem a Montánunió sikerének köszönhetően. Azt is figyelembe kell venni azonban, hogy az 1956 és 1961 közötti hat év a 1945 és 1961 közötti időszakasznak több mint egyharmada, vagyis a tartós folyamatok észlelése és értékelése szempontjából az adott paramétereken belül jelentősnek mondható. Másfelől, ez alatt az idő alatt felerősödtek és összegződtek a korábbi tendenciák, és végső soron ez adta meg a döntő lökést ahhoz, hogy a 60-as évek elejére, a birodalmi nosztalgiák késleltető hatása ellenére, a hatalmon lévő toryk elszánják magukat a pályamódosításra – az ekkorra szintén véleményt változtató ipari körök nyomásának is eleget téve. A döntésnél különös súllyal esett latba az a viszonylag hirtelen tudatosuló felismerés, hogy a brit gazdaság lemaradóban van a vetélytársaihoz képest (az 50-es években az évi növekedési ütem átlagosan 2,5% volt, a többi iparosodott ország 4%-os átlagával szemben), és a remény, hogy az Európai Közösségbe bekerülve a negatív trend megfordul. A külkereskedelem irányának gyors és jelentős változása ugyancsak azt sugallta, hogy az Európa-vonatról nem szabad lemaradni: 1962-ben a brit exportnak kevesebb mint egyharmada jutott a Commonwealth országaiba az 1956-os 40%-kal szemben, miközben az EGK-ba irányuló kivitel 19%-ra emelkedett 14%-ról, az EFTA-országok részesedése pedig 14% volt.

Mindezek nyomán kialakult egyfajta „kimaradási pánik” – ahogy A. J. Nicholls mondja, a Torschlusspanik egy irracionális formája –, és sajátos módon élt együtt azzal a magabiztosságot sugalló meggyőződéssel, mely szerint a nyugat-európai együttműködésben a vezető szerep Nagy-Britanniának dukál. Utóbbira jellemző a munkáspárti külügyminiszter George Brown Willy Brandtnak tett megjegyzése a 60-as évek közepén: „Willy, be kell, hogy vegyetek, hogy átvegyük a vezetést.” Macmillan is meg volt róla győződve, hogy országa meghatározó szerepet játszhat az EGK-n belül, a saját igényeinek megfelelő irányba tolva az integrációt. A helyzet ellentmondásosságát mutatja, hogy néhány évvel korábban, 1962-ben Brown pártja még elutasította a csatlakozást. Elnöke, Gaitskell egyenesen úgy fogalmazott, hogy a tagság a szuverenitás feladását, „egy ezeréves történelem végét” jelentené. Callaghan még 1971-ben is arról beszélt – némi retorikai túlzással –, hogy a belépéssel „Chaucer nyelve kerülne veszélybe”. A kisebbségi és felsőbbrendűségi komplexusoknak ez a máig érzékelhető keveréke híven tükrözte a britek Európához való kétarcú viszonyát, illetve saját identitásuk változását.

(A következő számban folytatjuk.)

SÁLYI TAMÁS